

# Ruimte maken voor ontmoeting

De buurt als sociale leefomgeving



Raad ↵  
Volksgezondheid  
& Samenleving

**CRa**  
College van  
Rijksadviseurs

# Ruimte maken voor ontmoeting

De buurt als sociale leefomgeving

**De Raad voor Volksgezondheid & Samenleving inspireert en adviseert over hoe we morgen kunnen leven & zorgen.**

**Samenstelling Raad**

Jet Bussemaker, voorzitter  
Godfried Bogaerts  
Erik Dannenberg  
Pieter Hilhorst  
Hafez Ismaili Mhamdi  
Marleen Kraaij-Dirkzwager  
Jan Kremer  
Bas Leerink  
Ageeth Ouwehand  
Martijn van der Steen  
Stannie Driessen, directeur

**Samenstelling College van Rijksadviseurs**

Francesco Veenstra, voorzitter  
Wouter Veldhuis  
Jannemarie de Jonge

**Raad voor Volksgezondheid en Samenleving**

Parnassusplein 5  
Postbus 19404  
2500 CK Den Haag  
T +31 (0)70 340 5060  
[mail@raadrvs.nl](mailto:mail@raadrvs.nl)  
[www.raadrvs.nl](http://www.raadrvs.nl)  
Twitter: @raadRVS

**College van Rijksadviseurs**

Korte Voorhout 7  
Postbus 16169  
2500 BD Den Haag  
T +31 (0)88 1158170  
[postbus.rijksadviseurs@rijksoverheid.nl](mailto:postbus.rijksadviseurs@rijksoverheid.nl)  
[www.collegevanrijksadviseurs.nl](http://www.collegevanrijksadviseurs.nl)  
Twitter: @rijks\_adviseurs

**Publicatie: 2022-07**

ISBN: 978-90-5732-322-5

© Raad voor Volksgezondheid en Samenleving en College van Rijksadviseurs  
Den Haag, 2022

Niets in deze uitgave mag worden openbaar gemaakt of veelevoudigd, opgeslagen in een data verwerkend systeem of uitgezonden in enige vorm door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook zonder toestemming van de RVS.

U kunt deze publicatie ook downloaden via onze website → [www.raadrvs.nl](http://www.raadrvs.nl)

# Inhoudsopgave

	<b>Voorwoord</b>	<b>6</b>
<b>1</b>	<b>Inleiding</b>	<b>7</b>
<b>2</b>	<b>Geleerde lessen: de waarde van sociaal contact</b>	<b>11</b>
<b>3</b>	<b>Adviezen: van geleerde lessen naar gerichte praktijk</b>	<b>16</b>
	3.1 Adviezen voor de aanpak van ruimtelijke transities	16
	3.2 Adviezen aan het Rijk	17
	3.3 Adviezen aan gemeenten	18
	3.4 Adviezen over organisaties en plekken in de buurt	20
<b>4</b>	<b>Uitleiding</b>	<b>23</b>
	<b>Verantwoording</b>	<b>24</b>
	<b>Geraadpleegde personen</b>	<b>25</b>
	<b>Noten en literatuur</b>	<b>26</b>

# Voorwoord

De buurt als gezonde en sociale leefomgeving: de afgelopen coronajaren hebben ons opnieuw op het belang ervan gewezen. Als plek waar je je thuis voelt, een ommetje kunt maken, even kunt sporten en buurtgenoten kunt ontmoeten. Toch komt deze sociale waarde van de buurt – ondanks vele mooie voorbeelden – nog lang niet overal tot zijn recht.

De publieke ruimte en aanwezige voorzieningen staan onder druk, zowel in de stad als daarbuiten. Tegelijkertijd zijn de beleidsverwachtingen voor de buurt als zorgzame omgeving juist gegroeid. Die paradox knelt en vraagt om gericht beleid voor een toekomstbestendige inrichting en adequate sociale infrastructuur voor buurten en dorpen.

Als Raad voor Volksgezondheid & Samenleving en College van Rijksadviseurs pleiten wij in dit advies voor een herwaardering van de buurt als gezonde en sociale leefomgeving. We zijn ervan overtuigd dat ruimtelijke condities de sociale cohesie kunnen bevorderen. De ingrijpende ruimtelijke transitie op het gebied van wonen, mobiliteit, energie en klimaat kunnen als hefboomen dienen om er daadwerkelijk mee aan de slag te gaan. Die kans mag niet worden gemist, maar dat gaat niet vanzelf.

Een smalle aanpak die zich vooral richt op snelle en harde resultaten (meer woningen, minder CO<sub>2</sub>-uitstoot) heeft risico's: verlies van sociale samenhang en nieuwe buurten waar het niet fijn wonen is. Het afwenden van die risico's vereist dat gezondheid en sociale kwaliteit beter dan nu worden meegenomen in beleidsafwegingen en ontwerpkeuzes. Juist nu er hard gewerkt moet worden aan verduurzaming, nieuwe vormen van mobiliteit en de bouw van meer woningen, is ruimte maken voor ontmoeting essentieel. Dat kan niet zonder directe inzet en betrokkenheid van lokale gemeenschappen en maatschappelijk initiatief.

Voor het Rijk betekent dat: heldere doelen stellen en zelf het goede voorbeeld geven. Bijvoorbeeld door eigen vastgoed een maatschappelijke bestemming te geven en door interdepartementaal beter samen te werken. Gemeenten moeten meer buurtgericht gaan werken en nieuwe manieren vinden om dat ondersteunend aan bewoners en gebruikers te doen. Ook andere organisaties die fysiek in de buurt aanwezig zijn, spelen een belangrijke rol, zoals woningcorporaties en zorgorganisaties. Daarom pleiten we er ook voor hen meer ruimte en ondersteuning te geven om hun deuren makkelijker te openen voor buurtbewoners of zich actiever in te zetten voor hun buurt.

Ruimte maken voor ontmoeting is zo een gezamenlijke opgave voor overheden, burgers en maatschappelijke organisaties. We hopen dat dit advies inspiratie biedt voor alle partijen die ermee bezig zijn. We zetten het gesprek erover graag voort en leveren waar mogelijk graag een verdere bijdrage.

**Jet Bussemaker**  
Voorzitter RVS

**Francesco Veenstra**  
Voorzitter CRA

# 1 Inleiding

Dit gezamenlijke advies van de Raad voor Volksgezondheid & Samenleving (RVS) en het College van Rijksadviseurs (CRa) gaat over het belang van een sociale leefomgeving in buurten en dorpen. Het is wat ons betreft een van de lessen van de coronapandemie: we zijn de waarde gaan zien van onze directe woonomgeving voor ons welzijn, als plek waar je je thuis voelt, rustig een ommetje kunt maken, even kunt sporten en buurtgenoten kunt ontmoeten. Een buurt, met andere woorden, die de voorwaarden schept voor een gezond en sociaal leven.

## Inzichten van corona

*“Elke pandemie in de geschiedenis biedt lessen voor een gezonde leefomgeving. Dat is met corona niet anders. De pest bracht steden bestrating en ommuring, cholera bracht in de negentiende eeuw riolering en stromend water. In de huidige crisis zijn we in het dagelijks leven meer dan ooit aangewezen op onze directe woonomgeving, thuis en in onze buurt. We ontdekken (opnieuw?) hoe belangrijk een veilige, sociale, groene en toegankelijke woonomgeving is. Voor jong en oud, gezond en kwetsbaar. Voor een ommetje, een boodschap en als plek om te sporten en te bewegen. En vooral: door het coronavirus ervaren we het belang van sociale ontmoeting, juist ook ‘in het echt’ en in het licht van de drukke, digitale en diverse levens, waarin we al snel langs buurtgenoten heen leven.”<sup>1</sup>*

## Sociale leefomgeving krijgt aandacht, maar staat onder druk

We zien de afgelopen jaren groeiende aandacht voor het belang van onderlinge verbondenheid en sociaal contact als essentieel onderdeel van een gezonde leefomgeving. Het past bij recente pleidooien voor een ‘zorgzame samenleving’,<sup>2</sup> ‘naoberschap’<sup>3</sup> en meer ‘sociale samenhang in de buurt’,<sup>4</sup> en in recente adviezen heeft de RVS er zelf meer of minder direct op gewezen.<sup>5</sup> Ook zien we in het land veel mooie voorbeelden van gelegenheden voor burgers om elkaar te ontmoeten en makkelijker mee te doen aan het maatschappelijke leven.

Tegelijkertijd is het voor lokale initiatiefnemers vaak tegen de stroom in roeien, en stukt opschalen of verspreiden. De realiteit is dan ook dat buurtbanden onder druk staan. Sociale contacten tussen buurtgenoten komen niet vanzelfsprekend tot stand en ook de leefbaarheid en toegankelijkheid van voorzieningen loopt terug.

## Ruimtelijk perspectief: leefbaarheid en toegang tot voorzieningen loopt terug

Vanuit *ruimtelijk perspectief* zien we een woonomgeving waarin de leefbaarheid en de toegankelijkheid van (basis)voorzieningen terugloopt. Op het platteland gaat het dan vooral om de nabijheid van voorzieningen als winkels en bibliotheken.<sup>6</sup> In steden is de toegang tot voorzieningen of tot een uitnodigende publieke ruimte in de buurt geen gegeven. Bijvoorbeeld doordat voorzieningen samenklonteren aan de randen van de stad en doordat de publieke ruimte ‘commercialiseert’: op steeds meer plekken moet je een consumptie bestellen om op een stoel of een bankje te mogen zitten.<sup>7</sup> De uitbreiding van de terrassen na corona heeft die ontwikkeling versterkt. Het aanbod van (semi)openbare gebouwen met een maatschappelijke functie, zoals stadsdeelkantoren, bibliotheken, postkantoren en kerken, neemt af. Daarom concludeerden we al eerder dat veel Nederlandse woonwijken onvoldoende toekomstbestendig zijn in het licht van een vergrijzende bevolking en de hardnekkige verschillen in gezondheid en bestaanszekerheid.<sup>8</sup>

## Maatschappelijk perspectief: onderlinge verbondenheid erodeert

Deze ruimtelijke ontwikkeling van buurten is extra problematisch, omdat vanuit *maatschappelijk perspectief* de onderlinge verbondenheid in onze samenleving lijkt te eroderen. Maatschappelijke scheidslijnen groeien en levens spelen zich vooral af in bubbels van gelijkgestemden – en steeds meer online. Teken aan de wand is de groei van het aantal alleenwonenden.<sup>9</sup> Zeker mensen met een beperking, kwetsbare mensen of mensen met afstand tot de arbeidsmarkt ervaren moeite om mee te doen aan de samenleving.

Tegelijkertijd verwachten beleidsmakers juist wel steeds meer van de sociale relaties die ‘in de buurt’ ontstaan. Mensen met een zorgbehoefte of beperking worden gestimuleerd om zo lang mogelijk thuis te wonen en zo veel mogelijk ‘zorg in de wijk’ te ontvangen. Ook vanuit beleid dat gericht is op meer preventie en de Juiste Zorg op de Juiste Plek wordt al snel naar de buurt gekeken voor oplossingen. De

achterliggende gedachte is dat zij dan makkelijker mee kunnen doen in de samenleving, en dat naasten en buurtgenoten elkaar daardoor meer zullen bijstaan.<sup>10</sup>

Die verwachtingen lijken erg hoog gegrepen.<sup>11</sup> Mensen met een mentale beperking die in de wijk wonen lukt het bijvoorbeeld juist minder goed om mee te doen in de samenleving.<sup>12</sup> Eenzaamheidscijfers blijken hardnekkig.<sup>13</sup> En ouderen en mensen met een lichamelijke beperking ervaren sociale drempels of een te beperkt aanbod van voorzieningen op loopafstand.<sup>14</sup> Ook vindt slechts minder dan 30% van de Nederlanders dat burens zich verplicht zouden moeten voelen om hulpbehoevende burens te helpen.<sup>15</sup> Beleidsidealen als 'samenredzaamheid' of 'de participatiesamenleving' komen niet vanzelf tot stand.

### Buurt (terug) in beleid, maar nog beperkt

Aandacht voor het belang van een sociale leefomgeving is lang beperkt geweest, ook in beleid dat gericht is op het vergroten van de leefbaarheid van achterstandswijken in grote steden.<sup>16</sup> Sinds 2010 is aandacht voor leefbare buurten beetje bij beetje verwaterd. Zo zijn specifieke investeringsbudgetten afgebouwd en nationale programma's afgelopen en zijn de taken van woningcorporaties op dit terrein beperkt. Vanuit het sociaal domein wordt sinds 2015 weliswaar wijkgericht gewerkt via 'wijkteams', maar hun aandacht ligt primair op het ondersteunen van individuele cliënten of huishoudens.

Langzaam zien we de sociale waarde van de buurt weer op de radar verschijnen. Daarbij blijft het vaak wel bij algemene visies, waarbij het belang van de sociale leefomgeving nog beperkt terugkeert in de programma's en agenda's die concreet uitvoering moeten geven aan deze visies (zie kader). In de lokale praktijk blijken beleidsvisies onvoldoende dwingend of bieden ze vanwege het algemene karakter nog weinig inspiratie.<sup>17</sup> Zonder meer houvast ligt blijvende handelingsverlegenheid dus op de loer.<sup>18</sup> Het coalitieakkoord van het kabinet-Rutte IV heeft weliswaar als deel van de titel *Omzien naar elkaar* en spreekt van "wonen [...] in een leefbare wijk" als eerste levensbehoefte, maar wordt op dit punt nauwelijks concreet.<sup>19</sup>

We zien in recente nationale beleidsinitiatieven gelukkig wel meer aandacht voor leefbare buurten. Nog steeds is de blik echter vooral gericht op een beperkt aantal grootstedelijke achterstandswijken.<sup>1</sup> Terwijl het vraagstuk breder is: ook daarbuiten is aandacht voor de sociale waarde van de buurt van belang. Zo is er in stadse volkswijken vaak een sterke sociale cohesie, terwijl die kan ontbreken in villawijken of nieuwbouwwijken. Ten slotte zien we hoe beleidsmakers worstelen met het samenspel met bewoners bij de (ruimtelijke) ontwikkeling van buurten. In het bureaucratische geweld van ruimtelijke planvorming staan burgers te vaak aan de zijlijn, terwijl juist een proces van co-creatie en het faciliteren van meer eigenaarschap essentieel zijn om effectief en duurzaam te werken aan de ruimtelijke en sociale ontwikkeling van buurten.

### Recente beleidsaandacht voor de buurt als sociale leefomgeving

Het belang van een sociale leefomgeving is recent expliciet onderdeel geworden van brede, landelijke beleidsvisies op zowel gezondheid als ruimtelijke inrichting.

- De Nationale Omgevingsvisie (NOVI)<sup>20</sup> schetst ontmoetingsmogelijkheden als onderdeel van een gezondheidsbevorderende leefomgeving. In 2050 verleidt de leefomgeving mensen idealiter om anderen te ontmoeten en maatschappelijk te participeren. Het streven is om dorpen en steden in te richten als "inclusieve, sociale gemeenschappen: iedereen heeft de kans om deel te nemen aan het maatschappelijke leven, er zijn genoeg mogelijkheden voor sociale interactie, geschikt voor jong en oud".
- De Landelijke Nota Gezondheidsbeleid (2020-2024) zet onder andere in op een sociale leefomgeving die uitnodigt tot ontmoeting als een van de 4 centrale vraagstukken waarop wordt gericht. Als onderdeel van een gezonde leefomgeving "voelen mensen zich thuis, wonen ze veilig, krijgen ze steun en is de samenhang in de buurt groot".<sup>21</sup>

<sup>1</sup> Voorbeelden zijn het nieuwe programma Leefbaarheid en Veiligheid van minister De Jonge (Volkshuisvesting) en het leefbaarheidsfonds van € 450 miljoen voor kwetsbare gebieden.



- Het recent verschenen position paper Samenwerken aan een gezonde leefomgeving van de Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG) en het document Kernwaarden gezonde leefomgeving van GGD-GHOR noemen voorzieningen voor ontmoeting en sociaal contact als bouwstenen voor een gezonde leefomgeving.

In een aantal andere landelijke beleidsprogramma's en initiatieven zien we aandacht voor het belang van de buurt als sociale leefomgeving.

- Een nieuw **programma Gezonde en Groene Leefomgeving** moet verder invulling geven aan de Landelijke Nota Gezondheidsbeleid en de Nationale Omgevingsvisie.<sup>22</sup> De focus ligt vooral op voldoende natuur, een goede kwaliteit van de buitenruimte en fysieke gezondheid, maar ook het belang van een gevarieerd aanbod van voorzieningen wordt genoemd. Er wordt onder andere gewerkt aan een stevigere kennisinfrastructuur en het ontwikkelen van passende beleidsinstrumenten.
- In 15 geselecteerde gemeenten wordt met behulp van het nieuwe **programma Leefbaarheid en Veiligheid** onder andere ingezet op een leefomgeving die uitnodigt tot ontmoeten en bewegen.<sup>23</sup>
- Een programma **Mooi Nederland** is in oprichting. Dit is erop gericht om ruimtelijke kwaliteit te behouden of te verbeteren bij de aankomende ruimtelijke transitie. Daarin is binnen het thema 'Leefbare steden en regio's' aandacht voor inclusieve steden en gemeenschappen.<sup>24</sup>
- De **Taskforce Wonen en Zorg** stimuleert gemeenten om een woonzorgvisie te ontwikkelen en tot prestatieafspraken te komen voor het bouwen van voldoende woningen voor ouderen en andere zorgbehoevenden. De focus ligt op woningbouw, maar beoogd onderdeel van deze visies en afspraken is aandacht voor 'de leefbaarheid van de omgeving'.
- In verschillende **City- en Regio Deals** komt de sociale leefomgeving direct of indirect terug, zoals in de City Deal Openbare Ruimte.

### Kansen door ruimtelijke transitie, maar niet vanzelf benut

We staan aan de vooravond van ingrijpende ruimtelijke transitie. Er is werk aan de winkel om voldoende woningen te bouwen, bestaande woningen te verduurzamen, energienetwerken te vernieuwen, buurten klimaat adaptief te maken en de openbare ruimte voor te bereiden op nieuwe vormen van mobiliteit. Deze transitie bieden kansen om te werken aan een gezonde en sociale leefomgeving. Als hefboven om samen aan de slag te gaan in de eigen buurt en tegelijk de onderlinge contacten aan te halen, juist nu de schop de komende jaren drastisch de grond in gaat en bestaande buurten een nieuw uiterlijk zullen krijgen. Met het geld en de middelen die hiervoor beschikbaar komen, kan ook de sociale leefomgeving worden versterkt. De komende ruimtelijke transitie bieden, letterlijk en figuurlijk, de ruimte voor verandering.

### Essenburgpark Rotterdam

Een voorbeeld van het verbinden van sociale en duurzaamheidsdoelen is te vinden in het [Essenburgpark in Rotterdam](#). Bewoners hebben daar een stuk wilde natuur langs het spoor in beheer gekregen van de gemeente en maakten in samenspraak met het waterschap een plan voor een stadspark. Ontmoeting, waterbehoud en het tegengaan van hittestress komen hier samen.

In de noodzakelijke voortvarendheid schuilt echter ook een risico. Sociale en gezondheidswaarden delven al snel het onderspit bij een te smalle aanpak die zich vooral richt op snelle en 'harde' resultaten (zo snel mogelijk meer woningen en minder CO<sub>2</sub>-uitstoot), zeker als er spanningen ontstaan tussen (snel) werken aan ruimtelijke transitie en (de kwaliteit van) de buurt als gezonde en sociale leefomgeving. Dat is nu bijvoorbeeld al te zien in de manier waarop bewoners snel buiten beeld kunnen raken in ruimtelijke planvorming, waarin private partijen steeds meer de toon zetten.<sup>25</sup> Burgers ervaren ingrepen in hun leefomgeving dan alsof ze hen door de strot worden geduwd.<sup>26</sup> Het evenwicht tussen de beleidswereld en de leefwereld is dan zoek.

De aanstaande ruimtelijke transitie dragen dus niet automatisch bij aan fijnere buurten. Daarom is meer gerichte aandacht nodig voor de collectieve voorzieningen en ruimtelijke condities die de gelegenheid kunnen scheppen voor ontmoeting. Want veerkrachtige en gezonde buurten vragen om sterke sociale relaties. Die waarden zijn wellicht minder grijpbaar en meetbaar, maar daarom niet minder belangrijk. Naast vooral aandacht voor individuele zorg en hulp ('Juiste Zorg') vraagt dat een focus op de buurt als 'de Juiste

Plek' om samen te wonen en te leven. Ontmoeting als vorm van 'collectieve preventie' om de stijgende zorgkosten mee in de hand te houden.

### Focus van dit advies

Onder de noemer [WHO CARES](#) bogen we ons de afgelopen jaren over de noodzaak van vernieuwende vormen van wonen en zorg voor de groeiende groep ouderen. In dit advies stappen we als het ware de drempel over en richten ons op de omgeving waarin die woningen staan. In dit advies kijken wij in brede zin naar het belang van een sociale leefomgeving voor alle bewoners. Wel hebben we speciale aandacht voor diegenen die drempels ervaren om goed mee te kunnen doen in de samenleving, bijvoorbeeld door kwetsbaarheid, beperkingen of ouderdom.<sup>2</sup> Dit vanuit de centrale vraag:

*Hoe kunnen Rijk en gemeenten burgers, private partijen en maatschappelijke organisaties beter in staat stellen om werk te maken van de sociale leefomgeving in buurten en dorpen?*

We richten ons in dit advies op de waarde van (collectieve) plekken, voorzieningen en de publieke ruimte in buurten. Met andere woorden, op de 'sociale infrastructuur' die bewoners in staat stelt elkaar te ontmoeten.<sup>27</sup> Maar we beperken ons daarmee niet tot een puur ruimtelijk perspectief. Ook bijvoorbeeld programmering, gebruik en gastheerschap zijn belangrijk om plekken van waarde te laten zijn.

In de zomer van 2021 publiceerde de RVS een online verkenning over het thema van dit advies. Daarnaast hebben wij de afgelopen maanden verdiepende gesprekken gevoerd met lokale en nationale beleidsmakers om te horen waar zij in de praktijk tegenaan lopen en wat hen daarbij zou helpen. In het volgende hoofdstuk schetsen we de lessen die we leerden over het belang van een sociale leefomgeving met voldoende ruimte, plekken en voorzieningen voor ontmoeting, en over het feit dat die niet vanzelf tot stand komt. Met de adviezen die we vervolgens geven, willen we houvast en inspiratie bieden voor hoe het wel kan.

<sup>2</sup> Dit advies vormt zo een voorschot op de vraag van de Tweede Kamer aan de Rijksbouwmeester om advies over '(ver)bouwen voor ouderen en hun leefomgeving', Motie-Werner over advies vragen aan de Rijksbouwmeester over bouwen voor ouderen (Kamerstukken II, 2021-2022, 35503, nr. 4).

## 2 Geleerde lessen: de waarde van sociaal contact

### Lessen van de online verkenning

In de zomer van 2021 publiceerden wij de online verkenning [Ruimte maken voor ontmoeting](#). Daarin dachten uiteenlopende denkers, doeners en verbeelders met ons mee. Hun bijdragen, aangevuld met de inzichten die anderen de afgelopen jaren publiceerden, bieden belangrijke inhoudelijke kaders voor onze adviezen. In dit intermezzo halen we de belangrijkste lessen naar boven. Lessen over het belang van uiteenlopende vormen van sociaal contact, zowel voor ons individuele welzijn als voor onze samenleving als geheel. Over wat een adequate sociale infrastructuur eigenlijk is, en hoe ontwerp, architectuur en kunst daaraan kunnen bijdragen. En over de ingewikkeldheden die komen kijken bij sturen op sociale ontmoetingen via ruimtelijk beleid. Daarbij past een actieve rol voor overheden, die vooral inspeelt op de energie die bij bewoners, private partijen en maatschappelijke organisaties ontstaat. Het gaat dus niet om dwingen of duwen, maar om gelegenheid scheppen voor sociaal contact en daarmee maatschappelijk initiatief versterken.

### Gezond zijn en gezien worden

Sociaal contact is inherent verweven met onze gezondheid en ons welzijn, als manier om eenzaamheid te voorkomen en je gezien en gehoord te voelen. Natuurlijk bestaan er persoonlijke verschillen in voorkeuren en behoeften en schuilt er waarde in alleen kunnen zijn of een anoniem leven kunnen leiden. Toch zijn we afgelopen coronatijd extra gewezen op de zware wissel die eenzaamheid kan trekken op mensen. Ook zijn we gewezen op het grote belang van fysiek contact in tijden van digitalisering. En hebben we gezien hoe sociaal isolement kan leiden tot marginalisering. Als er iets is dat gegarandeerde gezondheidswinst oplevert, is het wel actief mee blijven doen aan de samenleving.

Dat kan bijvoorbeeld via vrijwilligerswerk, informele zorg of – nog alledaagser – af en toe een praatje met de burens.<sup>28</sup> Kijk naar de historische waarde van het kerk- en verenigingsleven. Sociaal contact biedt zo sociaal kapitaal, als netwerk waarop gebouwd kan worden bij tegenslag,<sup>29</sup> of als bouwstenen voor het ontwikkelen van sociale vaardigheden zoals inlevingsvermogen.<sup>30</sup> Meer indirect geldt dat onderlinge verbondenheid kan bijdragen aan gezondheid door het gat te vullen dat het professionele zorgaanbod niet kan opvullen. Groeiende personeelstekorten in de zorg vragen om nieuwe vormen van [samen leven en zorgen](#).

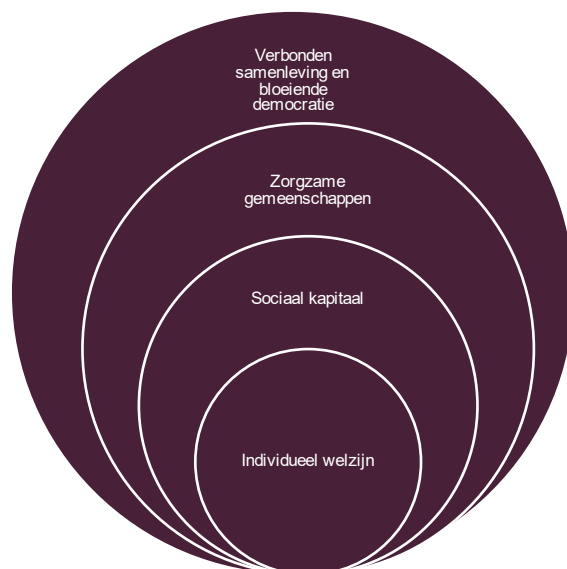
### BuurtWerkKamers

Hoe het sociaal kapitaal van buurtbanden praktisch kan bijdragen aan de sociale problemen van mensen, blijkt uit de ervaringen met de Amsterdamse **BuurtWerkKamers**.<sup>31</sup> Het zijn bewonerstrefpunten waar mensen met vragen over bijvoorbeeld schuldhulpverlening binnen kunnen lopen en hun vragen kunnen bespreken met buurtgenoten die er ervaring mee hebben. Onderzoek toont aan dat de waarde van de BuurtWerkKamers vooral ligt in laagdrempelige toegang en het gelijkwaardige gesprek tussen buurtgenoten.

Die relatie tussen gezondheid en sociaal contact geldt ook andersom. Voelen we ons gezonder, bijvoorbeeld doordat ouderdom minder snel met gebreken komt of chronische aandoeningen draagbaarder worden, dan zijn we in staat om actiever deel te nemen aan het sociale leven.

Ontmoeting heeft daarnaast een maatschappelijke waarde. Sociaal contact met mensen die anders zijn voorkomt onwenselijke bubbels en scheidslijnen. Het zorgt voor wederzijds begrip en onderlinge solidariteit. Onbekend maakt immers onbemind.

Zo biedt sociaal contact de 'sociale basis'<sup>32</sup> voor ons individuele welzijn, voor maatschappelijk initiatief en verbondenheid en voor een levendige democratie. Dat is extra belangrijk in tijden van turbulente transitie waarin de grenzen van de verzorgingsstaat aan de oppervlakte komen en begrip tussen verschillende groepen in de samenleving onder druk staat (zie figuur 1).



Figuur 1: De meervoudige waarde van sociaal contact

### Het potentieel van buurtbanden

Ontmoetingen met buurtgenoten vervullen een speciale rol. Ze zijn als het ware een aanvulling op de relaties met vrienden en familie in de eigen kring.<sup>33</sup> Juist in de buurt kan sociaal contact dan veiligheid of geborgenheid bieden en bijdragen aan het enigszins ongrijpbare 'thuisgevoel'.<sup>34</sup> Niet voor niets krijgt de buurt als sociale leefomgeving een plek als belangrijke 'determinant van gezondheid'<sup>35</sup> en is een goede sociale infrastructuur een essentieel ingrediënt van een gezonde leefomgeving.<sup>36</sup>

Nu vrienden en familie vaak verder weg wonen, zijn het buurtgenoten die in potentie het gat van (dagelijks) sociaal contact of informele hulp kunnen opvullen.<sup>37</sup> We houden ons immers een groot deel van onze tijd op in onze directe woonomgeving, zeker nu veel mensen vaker thuis werken. Dat geldt in het bijzonder voor ouderen en mensen met een beperkte mobiliteit. Zij brengen extra veel tijd in hun eigen buurt door<sup>38</sup> – denk aan de 'maximale rollatorafstand' van zo'n 400 meter.<sup>39</sup> En ook wanneer mensen klein wonen of geen (ruim) balkon of tuin hebben, zoals jongeren of mensen die het niet zo ruim hebben, wint de buurt als leefomgeving aan belang.<sup>40</sup>

Sociaal contact met buurtgenoten kan op allerlei manieren van waarde zijn. Juist daarin ligt de kracht ervan. "Een simpele groet, zwaai of praatje bij de bakker [kan al bijdragen] aan het gevoel van erkenning".<sup>41</sup> Dat is het idee van publieke familiariteit: ook als je elkaar niet echt leert kennen, kan elkaar regelmatig treffen in de openbare ruimte er toch voor zorgen dat buurtgenoten 'bekende vreemden' van elkaar worden.<sup>42</sup>

Daarnaast kan actiever samenkomen met buurtgenoten sociaal kapitaal versterken, welzijn bevorderen en eenzaamheid voorkomen.<sup>43</sup> Bijvoorbeeld door samen activiteiten te ondernemen of een hapje te eten. Elkaar op deze manier leren kennen kan vervolgens een basis zijn voor meer intensieve buurtbanden en maatschappelijk initiatief. Op die manier zijn buurtbanden essentieel als voorwaarde voor eigenaarschap en draagvlak bij de komende ruimtelijke en maatschappelijke transitie. Door contacten binnen de eigen groep, maar juist ook door ontmoetingen met mensen die anders zijn.<sup>44</sup>

### Vorm geven aan een sociale infrastructuur

Met die meervoudige waarde van sociaal contact met buurtgenoten komt het belang van een sociale infrastructuur in beeld. Dan gaat het om het aanbod van voorzieningen als scholen, bibliotheken, buurthuizen en cafés, maar ook om openbare ruimte die voor mensen betekenis heeft als plek waar ze elkaar kunnen treffen of fijn kunnen verblijven. Denk aan portieken, straathoeken, parken en pleinen.<sup>45</sup>

Een sociale infrastructuur verwijst dus naast de fysieke inrichting van de gebouwde omgeving en de architectuur van gebouwen ook naar professionele en sociale elementen (zie kader). Denk aan het belang van goed onderhoud en beheer, aan de ondersteuning van ontmoeting op fysieke plekken door digitale middelen, en aan het belang van georganiseerde activiteiten en 'gastheerschap' om bestaande plekken van waarde te laten zijn.<sup>46</sup> Daar ligt de kracht van professionals, vrijwilligers en van bijvoorbeeld kunstenaars of

sociaal ontwerpers. Om mensen op hun gemak te stellen, een gesprek op gang te brengen en plekken zo samen met bewoners en gebruikers tot leven te wekken.<sup>47</sup> Zo is een sociale infrastructuur inherent verweven met initiatief uit de buurt en het aanbod aan zorg en welzijn dat er is.

### De diversiteit van een sociale infrastructuur

Een sociale infrastructuur omvat veel meer dan de in veel beleidsteksten aangehaalde 'buurthuizen, bankjes en buurtmoestuinen', hoe belangrijk die ook zijn. Die diversiteit wordt onderstreept door een internationale, systematische analyse.<sup>48</sup> Die laat zien dat juist verlaten of 'open' ruimtes en plekken essentieel zijn, zoals leegstaande kerken of braakliggende industrieterreinen. Daar kunnen bijvoorbeeld festivals, markten, pop-upwinkels of 'huiskamers' ontstaan, of ze kunnen een nieuw leven krijgen als (publieke) ontmoetingsplek.

Ook een recente Nederlandse studie van Platform31 laat zien hoe de gebouwde omgeving op allerlei manieren kan uitnodigen tot ontmoeting.<sup>49</sup> Het ruimtelijk ontwerp kan daar op verschillende niveaus aan bijdragen: door het mengen van functies in een buurt, het faciliteren van looproutes of het aantrekkelijk maken van drempelzones en tussenruimtes zoals portieken. Naast het benutten van specifieke gebouwen of plekken omvat de sociale infrastructuur dus evengoed het gebruik van straten of zelfs de ordening of inrichting van buurten.

Een architect die het altijd heeft over het belang van contact en interactie, is Herman Hertzberger. Sinds het begin van zijn loopbaan probeert hij ruimtelijke condities te scheppen voor de basale behoefte aan contact. Zijn bekendste ontwerp vondst is de tribunetrap, waarop je kunt zitten, werken en kletsen. Ook iemand als Jan Gehl heeft van uit die invalshoek pleidooien gehouden voor 'levendige plinten' bij hoogbouw en het idee om steden vooral 'op ooghoogte' te ontwerpen.



Figuur 2: Voorbeeld van een 'sociale infrastructuur', bestaande uit zowel informele als formele plekken, in dit geval van Amsterdam Noord.

↳ **“de leefbare stad bestaat uit een aaneenschakeling van publieke plekken voor mensen” – Jan Gehl<sup>50</sup>**

Het ontwerpen of faciliteren van een passende sociale infrastructuur luistert nauw. Elke buurt is immers anders en kent eigen sociale opgaven. Ruimte maken voor ontmoeting is zo veel meer dan het uit de grond stampen van nieuwe plekken of 'wijken van de toekomst'. Immers: dat er plekken zijn, wil niet zeggen dat ze zullen worden gebruikt. En een plek die de ene persoon trekt, kan iemand anders juist afstoten. We moeten daarom realistische verwachtingen hebben van wat ruimtelijke ingrepen en fysiek ontwerp kunnen bewerkstelligen. Mensen met uiteenlopende achtergronden bij elkaar brengen is een “enorm grote opgave”.<sup>51</sup>

De publieke ruimte kan evengoed een strijdtoneel zijn en conflicten oproepen. Denk aan het bankje dat na zonsopgang wordt 'geclaimd' door hangjongeren. Daarbij bestaat bij elke ruimtelijke ingreep het risico dat de samenstelling van een buurt verandert (mensen worden ouder, komen in een andere levensfase of verhuizen), waarmee de ruimtelijke inrichting niet meer past bij de behoeften van gebruikers.<sup>52</sup> Waar sociale vraagstukken in de buurt soms om snelle ingrepen vragen, is ruimtelijk beleid vaak juist een proces van de lange adem. En vice versa: een fysieke ingreep is soms snel gedaan, maar die bepaalt wel voor de komende decennia de sociale ruimte voor interactie en verbinding.

Toch zagen we in onze verkenning dat er via ontwerp wel veel mogelijk is. Die potentie ligt vooral in de gelegenheid scheppen dat mensen elkaar tegenkomen. Dan gaat het om het 'inbouwen' van flexibiliteit, een open vizier, verbeelding en multifunctionaliteit.

Ontmoeting gaat uiteindelijk over sociaal gebruik en dus om gebruikers: ontwerpers kunnen de ruimte op een bepaalde manier inrichten en zo de ruimte voor ontmoeting scheppen, maar wat daarin precies gebeurt is uiteindelijk aan de gebruikers. Daarom heeft ruimte maken voor ontmoeting per definitie een open en onverwacht element. Bijvoorbeeld door plekken te creëren waar de activiteiten, routines of routes van verschillende (leeftijds)groepen samen kunnen komen en verschillende mensen elkaar dus automatisch treffen. Door deze plekken vervolgens zo te ontwerpen dat ze het toestaan om in een prettige sfeer even te blijven hangen voor een praatje, worden ontmoetingen vervolgens verder gefaciliteerd. Denk aan het weren van auto's rond schoolpleinen of aan het toevoegen van koffiecorners of zelfs volwaardige cafés aan supermarkten of bibliotheken.

## ↳ “Common spaces for common place encounters are prerequisites for common conversations” – Robert Putnam en Lewis Feldstein<sup>53</sup>

### Hernieuwd gebruik van de straat

In [Zweden](#) zijn [succesvolle projecten](#) uitgevoerd om straten om te vormen tot ontmoetingsplaatsen. Door te werken met flexibele materialen als hout konden gemakkelijk multifunctionele plekken op straat worden gecreëerd met meer ruimte voor voetgangers om te tuineren en te sporten. Door vooral parkeerplekken te gebruiken, kon dit structureel zonder de doorstroming van verkeer helemaal te blokkeren. Een vergelijkbaar initiatief is de [Leefstraat](#) in de gemeente Utrecht. Bewoners kunnen straten die aan een aantal criteria voldoen, tijdens de zomervakantie tijdelijk autovrij inrichten als ruimte voor ontmoeting. De gemeente regelt de goedkeuring en randvoorwaarden zoals verkeersborden; de bewoners regelen de rest.

### In het groot van grijs naar groen

Grootschalig herontwerp van 'grijze' plekken zoals verkeersaders kan de openbare ruimte omvormen tot 'groene' plekken waar het fijn wandelen, bewegen en ontmoeten is. Mooie voorbeelden zien we in binnen- en buitenland. Zo wordt in Antwerpen de grootschalige parkeerplaats op [de Gedempte Zuiderdokken](#) ondergrondsgemaakt. Het vrijgekomen gebied zal omgevormd worden tot multifunctioneel park. In New York is een in onbruik geraakte metrolijn omgevormd tot een meer dan 2 kilometer lang verhoogd park ([High Line](#)), en in Parijs is de [Esplanade des Invalides](#) omgevormd tot uitgestrekt parkgebied. In ons eigen land is door de tunnel van de A2 bij Maastricht op maaiveld een [Groene Loper](#) ontstaan die verschillende stadsdelen verbindt en ruimte creëert voor recreatie.

### Ontmoetingskansen in multifunctionele gebouwen

Ontmoetingskansen worden op uiteenlopende plekken gecreëerd door het (her)ontwerpen van multifunctionele publieke gebouwen, waar allerlei mensen komen voor diverse functies. Bekende voorbeelden zijn de grote, nieuwe bibliotheken, [bijvoorbeeld de bibliotheek van Birmingham als 'People's Palace'](#), en in Nederland [Hart voor Vathorst](#), [Kulturhus Holten](#), [Lochal Tilburg](#) en het [Forumgebouw in Groningen](#). Nog in ontwikkeling is een 'ouderenhub' in de Rotterdamse wijk [IJsselmonde](#), waar naast ouderenwoningen ook kinderopvang, een huisartsenpraktijk, dagopvangfaciliteiten, een brasserie en een buurthuis worden ontwikkeld.



### Sturen op sociaal contact?

Bij het vormgeven van beleid gericht op sociaal contact of sociale cohesie spelen ingewikkeldheden. Er zijn immers principiële vragen te stellen bij sturen op ontmoetingen tussen burgers. Hebben mensen daar wel behoefte aan? Licht paternalisme niet op de loer? Daarbij is het maar de vraag of verwachtingen waar te maken zijn. In onze online verkenning stellen Wekker & Van der Zwaard dat goede bedoelingen juist onwenselijke effecten kunnen hebben: een etentje in een buurthuis werkt beter om mensen in gesprek te laten gaan dan een 'ontmoetingsavond'.<sup>54</sup> Met andere woorden, hoe meer verwachtingen de overheid koestert voor meer sociaal contact, hoe minder ruimte er kan zijn voor ongedwongen ontmoetingen.

Maar niets doen is geen optie. Je kunt niet van burgers verwachten dat zij 'meer naar elkaar gaan omzien' zonder hen daarvoor voldoende in de gelegenheid te stellen. Bij eigen initiatieven voor werken aan de buurt kan het voor burgers ingewikkeld zijn om tot een gezamenlijk toekomstbeeld te komen: bewoners verschillen onderling vaak sterk in wat ze willen. Vanuit de wijk komt niet vanzelfsprekend één gelijkklinkend geluid voort. Ook ligt er een opgave om de ervaringswereld van buurtbewoners te vertalen naar de complexe systeemwereld en de verkokerde realiteit van ambtenarij. En daarbij: burgers moeten al van alles en hebben maar beperkte tijd. Zij worden dus al snel overvraagd.

### Balanceren tussen ruimte maken en ruimte laten

Hoe kunnen beleidsmakers voorkomen dat zij sociaal contact juist in de weg zitten? Dat kan door een goede balans te vinden tussen *ruimte maken* voor ontmoetingen in de buurt (en dus ook geen maatschappelijke voorzieningen te sluiten) en ruimte te laten voor het ontstaan van een sociale infrastructuur.<sup>55</sup> Daarvoor is een goede balans tussen een actieve rol van de overheid en initiatief laten bij bewoners (collectieven), private partijen en maatschappelijke initiatieven, hard nodig. Die balans luistert nauw. Het gaat dan niet om dwingen of duwen, maar om gelegenheid scheppen voor sociaal contact en daarmee maatschappelijk initiatief. En om inspelen op datgene waar bewoners dan zelf mee komen. Of als dat niet gebeurt, hen daarbij helpen of daartoe verleiden.

↳ **“Mensen zullen zichzelf moeten verbinden, de overheid kan de kans hierop vergroten” – Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling<sup>56</sup>**

Daarbij past een perspectief op overheidssturing dat uitgaat van maatschappelijke veerkracht. Denk aan de metafoer van de buurt als ecosysteem. Een sociale leefomgeving ontstaat vanuit de samenleving, vanuit een samenspel tussen bewoners, maatschappelijke initiatieven en private ondernemers.

Deze metafoer benadrukt hoe een adequate sociale infrastructuur vooral van onderop ontstaat,<sup>57</sup> in een samenspel van een scala aan actoren van binnen en buiten de buurt – bewoners, maatschappelijke organisaties, private ondernemers, professionals en publieke voorzieningen zoals scholen en bibliotheken. Het is als het ware een ecosysteem dat zichzelf (in principe) in stand houdt. Tegelijkertijd zijn er mogelijkheden om het te voeden. In de termen van een ecosysteem: om te voorkomen dat bepaalde planten de rest gaan overwoekeren of om een handje te helpen als het weer te nat, te droog, te koud of te warm is.

De rol van de overheid ligt dan in het 'tuinieren'.<sup>58</sup> Daarmee bedoelen we: de juiste voedingsbodem scheppen voor een passend samenspel tussen betrokkenen in de buurt waarop maatschappelijk initiatief kan bloeien en waardoor partijen in de buurt elkaar onderling versterken, en om dat samenspel vervolgens zo veel mogelijk te laten 'stromen'. Dat vraagt aanpassingsvermogen, bijvoorbeeld om erop in te spelen zodra de behoeften van (kwetsbare) burgers ondergesneeuwd raken door de belangen van grote spelers zoals projectontwikkelaars. Maar ook het durven loslaten van burgers die zelf ruimte voor ontmoeting creëren. Tegelijkertijd kan de overheid daarbij helpen: juist het faciliteren van het ontstaan van laagdrempelige plekken kan weer helpen om onderlinge verbanden te versterken.

## 3 Adviezen: van geleerde lessen naar gerichte praktijk

Op basis van de inzichten uit onze verkenning pleiten we er met dit advies voor de waarde van de buurt als sociale leefomgeving sterker te borgen, met name bij de komende ruimtelijke transities.

Hierna beschrijven we wat daarvoor nodig is en wat dit vraagt van Rijk en gemeenten, met heldere en minder vrijblijvende kaders op nationaal niveau en nieuwe manieren van buurtgericht werken op lokaal niveau, ondersteunend aan initiatief en eigenaarschap van bewoners. Ook bieden we handvaten voor hoe andere partijen in de buurt, zoals zorgorganisaties en woningcorporaties, hun deuren makkelijker kunnen openen voor de buurt, en hoe Rijk en gemeenten hen daarbij kunnen helpen. Immers: werken aan een adequate sociale infrastructuur vraagt samen optrekken van burgers, overheden en maatschappelijke én private partijen.

### 3.1 Adviezen voor de aanpak van ruimtelijke transities

Het oppakken van de urgente ruimtelijke transities op het gebied van klimaat, energie, woningbouw en mobiliteit biedt kansen om te werken aan een sociale leefomgeving. Ze kunnen de motor zijn om ervoor te zorgen dat de openbare ruimte weer gaat ademen en mogelijkheden voor ontmoeting oplevert. Tegelijkertijd kunnen ruimtelijke transities de sociale leefomgeving juist in gevaar brengen. Hier beschrijven we wat dat betekent voor de afzonderlijke transities.

#### Mobiliteit: ruimtewinst door minder auto's

Minder auto's op straat betekent meer ruimte voor voetgangers en bewoners. Door straten autoluw te maken of collectieve vervoersvormen beschikbaar te maken, kan ruimte worden gemaakt voor leefbare straten. Dat kan door te blijven inzetten op een goed netwerk van openbaar vervoer, fietspaden en voetgangersruimte, waardoor voorzieningen bereikbaar blijven. Dat geldt op het platteland, als tegenwicht voor het verdwijnen van voorzieningen, maar ook als onderdeel van een toegankelijke stad. Ook het benutten van nieuwe vormen van deelmobiliteit en het parkeerbeleid zijn krachtige instrumenten. Elke geparkeerde auto minder bespaart al 20 m<sup>2</sup>.<sup>59</sup>

#### Klimaatadaptatie: de waarde van groene en blauwe ruimtes

Voldoende groen en water wordt steeds meer een mes dat aan twee kanten snijdt. Het voorkomt hittestress en droogte, geeft ruimte aan biodiversiteit, biedt verkoeling én zorgt voor fijne plekken om te bewegen, tot rust te komen of te ontmoeten. Ook bij verdichting of nieuwbouw is behoud of realisatie van voldoende groen en water essentieel.

#### Energietransitie: een ingrijpende transitie met veel kansen

De energietransitie leidt tot een ingrijpende aanpak van de ondergrondse infrastructuur. Daarmee is het een kans om de openbare ruimte, die opgebroken wordt voor de aanleg van bijvoorbeeld stadsverwarming of robuuste elektriciteitsnetwerken, opnieuw in te richten. Ook kan het beschikbaar stellen van ruimte maatschappelijk initiatief ondersteunen dat een bijdrage levert aan verduurzaming.<sup>60</sup> Het is voor sommigen een beladen thema. Verduurzaming kan ingrijpende gevolgen hebben voor iemands woning of financiële situatie. Dat vraagt dus om voldoende (fysieke) plekken om gesprek, informatie en inspraak mogelijk te maken.

#### Woningbouw: mix van woningen en toegankelijke voorzieningen dichtbij

Natuurlijk moeten er snel meer woningen komen. Maar bouwen we die te snel of te rücksichtslos, dan blijven we achter met huizen die nooit een goed thuis zullen bieden. Daarom moet er bij zowel de aanleg van nieuwbouwwijken als bij verdichting van bestaande wijken aandacht blijven voor een goede mix van woningtypen om bubbels van bevolkingsgroepen te voorkomen en betaalbare woningen te behouden in fijne buurten. Ook is de nabijheid van voldoende voorzieningen en gebruiksvriendelijke buitenruimte van belang. In nieuwbouwbuurten worden die vaak pas laat gerealiseerd of blijft daar te weinig ruimte voor over. Dat is een gemiste kans om nieuwe bewoners 'naar buiten te lokken' en nieuwe buurtgenoten te ontmoeten. Uit recent onderzoek van het College van Rijksadviseurs is gebleken dat ook verdichting een



hefboom kan zijn om de leefkwaliteit te verhogen. In vele steden en dorpen is door het toevoegen van nieuwe woningen tegelijkertijd gebouwd aan betere buurten. Daar profiteren zowel nieuwe als bestaande inwoners van.<sup>61</sup>

Om te borgen dat in de aanpak van ruimtelijke transitie rekening wordt gehouden met de genoemde punten en wordt bijgedragen aan een sociale leefomgeving, is het belangrijk om hier al bij visie- en planvorming bij stil te staan, op nationaal, regionaal en lokaal niveau. Bijvoorbeeld nagaan hoe en waarom sociale waarden worden meegewogen, hoe een ruimtelijk plan bijdraagt aan een sociale en gezonde leefomgeving en welke waardenafwegingen daarbij zijn gemaakt. Brede welvaartindicatoren bieden daarvoor potentie. Als indicator van maatschappelijke waarde hebben daarin naast economische waarde ook voor tal van andere 'voor het leven belangrijke' aspecten meetbaar worden. Ze sluiten aan bij de behoefte aan kwantitatieve kengetallen van veel ruimtelijke projecten en verantwoording. Maar dan wel op een manier die ruimte maakt voor waarden als gezondheid en sociale samenhang. Zo maken ze mogelijk om ook op deze aspecten harde (verantwoordings)eisen in te bouwen, zodat een plan ook op basis van een 'sociale onderbouwing' kan worden aangepast of eventueel afgewezen.

#### Ontwerpleidraden voor leefkwaliteit

De gemeente Groningen heeft in 2019 een [Ontwerpleidraad leefkwaliteit openbare ruimte](#) laten opstellen voor het bereiken van de coalitiedoelstelling om in de openbare ruimte opnieuw de mens centraal te stellen en voor te sorteren op de komende transitie. Het document biedt inspiratie en fungeert als kwaliteitskader bij keuzes in nieuwe ruimtelijke ingrepen. Het stelt onder andere hoe verschillende sociale en ruimtelijke waarden als 'dimensies van de straat' beter tot elkaar in verhouding moeten komen te staan en fungeert als handleiding om deze samen met bewoners in te vullen. Ook de gemeente Apeldoorn en provincie Gelderland bieden in het boek [Buitenkansen voor een uitnodigende buitenruimte](#) (2021) voorbeelden ter inspiratie als 'leidraad voor ruimte en creativiteit' bij de herontwikkeling van de buitenruimte.

#### De Blauwe Wijkeconomie

In het Arnhemse Spijkerkwartier werkt een groep wijkbewoners aan het realiseren van een duurzame en sociale leefomgeving via het buurtinitiatief [De Blauwe Wijkeconomie](#). Deze 'technische klus' werd ook een 'sociale kwestie'.<sup>62</sup> Er werd samen gewerkt aan en geïnvesteerd in het plaatsen van zonnepanelen op collectieve gebouwen in de buurt. Uit die samenwerking ontstond meer inzicht in de sociale problematiek van sommige buurtgenoten. De nadruk verschoof steeds meer naar hoe zij als buurtgenoten zorg konden dragen voor elkaar, bijvoorbeeld via het opzetten van een Buurtgroenbedrijf.

### 3.2 Adviezen aan het Rijk

Voor **het Rijk** pleiten we voor een actievere rolinvulling. Daartoe moet het Rijk de beleidsvisies over het belang van een sociale leefomgeving verder invullen en de vrijblijvendheid eraf halen. Dat vraagt goed opdrachtgeverschap, zelf het goede voorbeeld geven met het eigen vastgoed en meer domein overstijgend werken.

#### Versterk de zeggingskracht van beleidsvisies over een sociale leefomgeving

De Landelijke Nota Gezondheidsbeleid en de Nationale Omgevingsvisie kunnen als kompas dienen voor ruimtelijk beleid. Toch bieden ze in de (lokale) praktijk nu nog maar beperkt richting en houvast. De visies zouden concreter en meer inspirerend moeten beschrijven hoe een sociale leefomgeving eruitziet. Dat betekent voorbij de nu vaak gebezigde algemeenheden van 'meer ruimte voor ontmoeting' en voorbeelden als 'meer zitbankjes'. Het is de kunst om de visie op de buurt als sociale leefomgeving op strategisch niveau te formuleren én een concrete invulling te geven. Daarvoor is nodig:

- Daag ontwerpers en andere creatieve professionals uit om de huidige beleidsvisies samen met bewoners en gebruikers te vertalen naar concrete invullingen die lokale partijen inspireren voor hun ruimtelijk beleid in de buurt.
- Help gemeenten actief om invulling te geven aan nationale visies en de ruimte die de komende Omgevingswet in potentie biedt. Ontwikkel en deel goede praktijkvoorbeelden en breng knelpunten in kaart. Beloon gemeenten die goed aan de slag zijn, bijvoorbeeld met begeleiding in een leertraject (zie kader).

- Onderzoek de mogelijkheid van 'drempelwaardes' of basiseisen voor een adequate sociale infrastructuur in buurten en dorpen. Denk aan de nabijheid en bereikbaarheid van bepaalde voorzieningen en de beschikbaarheid van bepaalde typen plekken per aantal inwoners of woningen.

#### Ontwikkelen 'Leefbuurten'

De Vlaamse Bouwmeester heeft vorig jaar, in samenwerking met onder andere de Vlaamse minister voor Binnenlands Bestuur, een oproep gedaan aan lokale besturen die een kwaliteitssprong willen maken bij de geplande herinrichting van de publieke ruimte in een van hun wijken. Zeven geselecteerde steden en gemeenten worden ondersteund in de transformatie tot zogenoemde **Leefbuurten**: buurten die optimaal zijn ingericht voor wandelaars en fietsers, gezond en aangenaam zijn om in te verblijven, uitnodigen tot ontmoeting en ruimte bieden voor ontspanning, groen en water. Aan de begeleiding wordt een leertraject gekoppeld dat inzichten oplevert voor andere projecten en toekomstig beleid.<sup>63</sup>

#### Maak beleidsvisies minder vrijblijvend

Opvolging geven aan de genoemde visies moet minder vrijblijvend worden. Ook kan het gevoel van urgentie om er werk van te maken worden versterkt door actievere monitoring van het uitvoeren van de doelen door gemeenten en anderen. Daarvoor is nodig:

- Stel naar het voorbeeld van de Klimaatwet heldere langetermijndoelen vast voor een gezondere en socialere leefomgeving.<sup>3</sup>
- Maak een adequate sociale infrastructuur (eventueel inclusief basiseisen) verplicht onderdeel van gemeentelijke woon(zorg)visies, omgevingsvisies en gezondheidsnota's. Op dit moment heeft slechts een derde van de gemeenten dit onderwerp opgenomen in de woonzorgvisies.<sup>64</sup>
- Vraag in de [vierjaarlijkse gezondheidsmonitor van de GGD](#) expliciet naar ervaringen van buurten als sociale leefomgeving. Deze monitor dient als input voor de verplichte gemeentelijke gezondheidsnota's. Dit versterkt niet alleen de kennisbasis; ook kan het de urgentie versterken om dit thema actief op te pakken en kunnen gemeenten die achterlopen gericht worden ondersteund.
- Vertaal de nationale beleidsvisies naar nieuwe vormen van interdepartementale samenwerking en samenwerking tussen bestuurslagen die de huidige verkokering van fysieke en sociale beleidsterreinen kan doorkruisen.

#### Geef zelf het goede voorbeeld met eigen grond en vastgoed

Het Rijk heeft grond en gebouwen in bezit en kan daarmee het goede voorbeeld geven en heel direct bijdragen aan een sociale leefomgeving op deze plekken, bijvoorbeeld door rijksbezit waar mogelijk open te stellen voor de buurt. Juist de overheid is bij uitstek in staat om bij verkoop of herontwikkeling de sociale waarde centraal te stellen in plaats van de financieel meest rendabele opbrengst.<sup>65</sup>

### 3.3 Adviezen aan gemeenten

**Gemeenten** gaan over de inrichting van de openbare ruimte en de toedeling van plekken en functies. Daarom zijn gemeenten aan zet voor de leefomgeving. Daarvoor hebben zij uiteraard middelen nodig, maar het is ook een kwestie van anders werken en andere keuzes maken. Bedenk bijvoorbeeld samen met de buurt hoe je ruimte voor ontmoeting kan laten ontstaan voordat je een straat openbreekt om bij te dragen aan de energietransitie of klimaatadaptatie.

Gemeenten kennen – als het goed is – hun burgers en weten waar gezondheidswinst of versterking van buurtbanden nodig of mogelijk is. Toch is dat nog niet overal het geval. Contact met de inwoner wordt vaak gezien als 'onderbreking van het werk', terwijl het juist de kern is: voor de inwoner werken. Dit vraagt dichter

<sup>3</sup> De RVS werkt aan een advies over een toekomstbestendige organisatie van de publieke gezondheidszorg in Nederland. Dat advies werkt verder uit hoe dergelijke wettelijke gezondheidsdoelen van waarde kunnen zijn. Dit advies wordt later in 2022 verwacht.

bij de burger staan, ondersteunend zijn aan meer zeggenschap en eigenaarschap van bewoners voor hun buurt, en zo veel mogelijk gebiedsgericht werken. Daarvoor is nodig:

#### **Stel een buurtagenda op als uitgangspunt voor beleid**

Er is veel winst te behalen door meer vanuit de buurt te gaan werken. Dan bedoelen we: gebiedsgericht en vanuit een visie, voor langere tijd, om gemeentelijke kokers te doorbreken en aan te sluiten bij de uitdagingen én de potentie van een buurt. Het biedt een kapstok voor samenwerking tussen verschillende plekken en voorzieningen in de wijk, zoals scholen en culturele instellingen als een 'collectief kunst- en leerstelsel in de buurt'. En het kan als basis dienen om private investeerders of ontwikkelaars voor langere tijd aan een buurt te binden.<sup>66</sup>

We zien daarvan inmiddels goede voorbeelden gericht op het terugdringen van gezondheidsachterstanden.<sup>67</sup> Zo'n aanpak zou ook uitgangspunt moeten zijn voor buurtontwikkeling buiten grootstedelijke achterstandswijken of gebieden met hardnekkige gezondheidsachterstanden.

- Stel samen met de buurt een wervend 'buurtverhaal' of een 'buurtagenda'<sup>68</sup> op (zie kader). Co-creatie is daarbij essentieel, en creatieve professionals kunnen hierbij een waardevolle bijdrage leveren. Neem daarin op hoe de buurt kan inspelen op de komende transitie en welke waardenafweging daarbij wordt voorgestaan.
- Maak de buurtagenda tot uitgangspunt van beleid in verschillende domeinen: ruimtelijk, economisch, cultureel, onderwijs en zorg/gezondheid. Bedenk bijvoorbeeld of het afgeven van horecaverunningen bijdraagt aan de gewenste ontwikkeling, of dat de locatiekeuze van een brede school goed past bij de bepaalde toekomstrichting van verschillende buurten.
- Versterk de collectieve en preventieve taken van wijkteams om als verbindende schakel te dienen tussen zorgvraag en collectieve voorzieningen in de buurt.

#### **Gebiedsbiografieën als inspiratie**

De ontwikkelde regionale **gebiedsbiografieën** voor omgevingsbeleid kunnen inspireren tot 'buurtverhalen'. Ze leveren de inhoudelijke input voor regionale Omgevingsagenda's en zijn een methode om vorm te geven aan maatschappelijke participatie in ruimtelijk beleid. Een beter begrip van verleden en heden van gebieden en hun bewoners vormt een belangrijke inspiratiebron voor visie- en planvorming voor deze gebieden.<sup>69</sup>

#### **Leefbaarheidsadviseurs in Westerkwartier**

De Groningse fusiegemeente **Westerkwartier** heeft – ondanks haar grote geografische omvang – dicht bij inwoners staan tot speerpunt van beleid gemaakt. Het versterken van de leefbaarheid in de verschillende kernen past daarbij, met oog voor het unieke karakter en de kwaliteiten. Een belangrijke rol is weggelegd voor [leefbaarheidsadviseurs](#) die zijn gekoppeld aan een of meer dorpen. Ze zijn het eerste aanspreekpunt voor bewoners, maatschappelijke initiatieven en verenigingen. Zo vormen ze het scharnierpunt tussen bewoners en de gemeentelijke organisatie.

#### **Eigenaarschap van bewoners centraal, gemeente ondersteunend**

Een passende sociale infrastructuur kan niet tot stand komen zonder actieve betrokkenheid van bewoners. Dan bedoelen we niet 'een beetje inspraak' binnen de ambtelijke kaders en processen van gemeenten. Er is meer nodig: zo veel mogelijk uitgaan van de maatschappelijke veerkracht die in buurten bestaat en die faciliteren in een proces van co-creatie, waarin buurtbewoners vooral zelf eigenaarschap nemen (en krijgen) voor de leefomgeving.

Dat uitgangspunt vraagt om een radicaal andere manier van werken binnen overheidsorganisaties. De gemeente moet weten wat er speelt en moet bewoners actief informeren over ruimtelijke ontwikkelingen. Daarbij dient zij te faciliteren dat daarin iedereen wordt gezien en gehoord en dat verschillende geluiden en belangen ruimte krijgen. Waar nodig moet de gemeente het maken van afwegingen faciliteren en bewoners helpen om initiatief te nemen bij planning en uitvoering.<sup>70</sup>

- Creëer plekken waar buurtbewoners elkaar laagdrempelig kunnen ontmoeten of waar ze tegen weinig kosten kunnen vergaderen.
- Geef bewoners de ruimte om publieke ruimte tijdelijk toe te eigenen, bijvoorbeeld voor een braderie of als leefstraat. Neem de ontmoetingswaarde van het initiatief als uitgangspunt.

- Zorg voor fysieke voorposten van buurtontwikkeling in de wijk waar de overheid zichtbaar is en een vertrouwd gezicht heeft. Vernieuwende initiatieven als buurtlabs, -hubs of -werkplaatsen zijn mooie voorbeelden.<sup>71</sup>
- Neem drempels weg door bijvoorbeeld in plaats van met projectsubsidies met duurzame financiële ondersteuning te werken, en door te ontregelen waar mogelijk.

#### Ma.ak020

Onder de vlag van [Ma.ak020](#) heeft de gemeente Amsterdam een maatschappelijk akkoord gesloten met haar inwoners met afspraken om hun (mede)eigenaarschap en zeggenschap verder aan te moedigen en te verstevigen. Daarin zijn bijvoorbeeld opgenomen: vaker maatschappelijk aanbesteden, recht op ondersteuning voor maatschappelijke initiatieven en het uitwerken van buurtzeggenschap en buur begroten.

#### Investeer in goed beheer en gebruik van wat er al is

Ook bij werken vanuit de buurt kan het lastig blijven om plekken algemeen toegankelijk te houden of beschikbaar te maken als ontmoetingsruimte. Zeker waar ruimte schaars is of een financieel rendabele exploitatie ingewikkeld is. Dat vraagt dus gerichte aandacht om voldoende 'rommelruimte' te behouden waar ontmoetingsplekken kunnen ontstaan<sup>72</sup> of door beter gebruik te maken van wat er is. Er zijn immers veel gebouwen of plekken in de openbare ruimte die in potentie waarde hebben voor ontmoeting, zonder dat je er iets (structureels) voor hoeft te bouwen.

Zo kan een markt of festival een plein af en toe verlevendigen, en kunnen culturele instellingen die nu een groot deel van de dag leeg blijven door andere groepen worden gebruikt. Ook door investeren in het beheer van de openbare buitenruimte en in voldoende groen kan de sociale functie van bestaande plekken worden verhoogd. Toch raakt de waarde van goed beheer en onderhoud vaak ondergesneeuwd door de aandacht voor nieuwe plannen.

- Bied burgers een 'right to challenge' om plekken in hun buurt zelf te ontwikkelen of gebruiken. Dat wil zeggen: plekken die belangrijk zijn voor een gemeenschap, zoals een kerk of een kroeg, mogen niet verkocht worden zonder dat de gemeenschap het recht heeft om ze te kopen en er een andere bestemming voor te vinden.
- Kies vormen van aanbesteding met oog voor sociale functies. Denk aan het vragen om een maatschappelijke businesscase of een 'sociaal-effectrapportage' bij bouw- of herontwikkelingsplannen.
- Stimuleer het onderling delen van ruimtes of maximaal vullen van ruimtelijke capaciteit door bijvoorbeeld een marktplaats voor ontmoetingsruimtes.

#### De Utrechtse 'barcode'

[De Utrechtse 'barcode'](#) is een instrument om bij ruimtelijke plannen voldoende oog te houden voor de sociale infrastructuur. De gemeente Utrecht heeft recent een Ruimtelijke Strategie Utrecht 2040 (RSU) opgesteld om de snelle groei van het aantal huizen te laten samengaan met voldoende voorzieningen voor de leefbaarheid. De 'barcode' laat per 10.000 woningen zien welke andere voorzieningen er in een gebied gewenst zijn, zoals sportvelden en scholen. Ontwikkelplannen worden aan deze barcode getoetst.

#### Makelpunt-app

De website en app [Makelpunt](#) brengt inwoners of organisaties bij elkaar die een ruimte voor een activiteit of buurtinitiatief tegen een toegankelijk tarief beschikbaar hebben of zoeken.

### 3.4 Adviezen over organisaties en plekken in de buurt

Organisaties en plekken in de buurt spelen een cruciale en waardevolle rol als onderdeel van de sociale infrastructuur. Niet als 'makkelijke' oplossing of vervanging van publieke voorzieningen, maar als waardevolle aanvulling daarop. Het kan gaan om allerlei (semi)publieke en private plekken, zoals scholen, sportlocaties, zorgaanbieders, culturele instellingen, horeca of winkels.

Je hoeft er niets nieuws voor te bouwen, het gaat er alleen om dat deze plekken hun deuren meer dan nu openen voor buurtbewoners, naast de eigen (betalende) leerlingen, cliënten, klanten of bezoekers. Vaak

staan ze een groot deel van de dag leeg. Er liggen dus kansen om hun potentie als ruimte voor ontmoeting in de buurt beter te benutten. (Her)ontwerp zou hier dan ook mede op gericht moeten zijn.

Daarvan zien we al inspirerende voorbeelden (zie kader). Tegelijkertijd kan het deze organisaties en plekken makkelijker worden gemaakt. Bijvoorbeeld door waar mogelijk beperkende regels, financieringsvoorwaarden of wettelijke kaders te versoepelen of ze te helpen bij het vinden of realiseren van passende huisvesting. Ook zijn er manieren om ze daartoe te stimuleren: door bij specifieke typen plekken – naar analogie van bibliotheken in de Bibliotheekwet – ‘ontmoeting’ als een van hun (kern)taken op te nemen of door collectieve ontmoetingsfuncties als voorwaarde op te nemen bij subsidies of andere vormen van financiering.

Meer specifiek zien we een belangrijke rol weggelegd voor zorgorganisaties en woningcorporaties.

- **Zorgorganisaties** zijn belangrijk als onderdeel van de sociale infrastructuur. Daarvoor worden zij echter nog maar weinig erkend of bekostigd. Waar nu bekostiging veelal is geregeld op basis van individuele cliënten, kunnen andere vormen van (aanvullende) financiering zorgorganisaties helpen om hun vastgoed of expertise in te zetten voor de buurt. Ook is het belangrijk om nabijheid van zorgvoorzieningen in de buurt op waarde te schatten. Bijvoorbeeld door laagdrempelige eerstelijnszorg te helpen in de buurt of in het dorp te blijven, en bij beleid voor schaalvergroting en spreiding altijd de sociale waarde van zorgvoorzieningen mee te wegen.
- **Woningcorporaties** hebben, naast de zorg voor voldoende betaalbare ook de taak te zorgen voor een goede woningkwaliteit. Als opdrachtgever kunnen zij bij het ontwerp van hun woningen en vastgoed dus werk maken van architectuur die ontmoeting stimuleert. Sinds 2022 hebben woningcorporaties ook weer de ruimte gekregen om zich in te zetten voor de leefbaarheid van het gebied rond hun woningaanbod.<sup>73</sup> Het is belangrijk dat gemeenten hierover in prestatieafspraken met woningcorporaties voldoende aandacht besteden. Aandacht voor leefbaarheid dient daarbij meer te omvatten dan ‘het ondersteunen van [...] kleinschalige activiteiten gericht op ontmoeting’<sup>74</sup> of inzet gericht op de eigen huurders alleen. Juist ook inzet gericht op een adequate sociale infrastructuur moet daar onderdeel van zijn.

#### Wonen en ontmoeten

- In de gemeente **Land van Cuijk** werken welzijnsorganisatie, woningcorporatie en zorgorganisatie met voorzorgcirkels: netwerken van 10 tot 13 bewoners die elkaar onderling hulp bieden.
- In **Enschede** analyseert woningcorporatie Domijn samen met de gemeente welke investeringen verschillende wijken nodig hebben. Dit vormt de basis om samen te werken aan de leefbaarheid van deze buurten.<sup>75</sup>

#### Zorgen en ontmoeten

- **Humanitas Deventer** zet naast zorg voor individuele cliënten in op het versterken van het sociale weefsel in de wijken waar de organisatie actief is. Bijvoorbeeld door gemengde woonvormen te realiseren voor ouderen en studenten en doorsamen te werken met vrijwilligers uit de wijk die als ‘superbuurvrouwen en -mannen’ helpen bij mensen die bijvoorbeeld na een operatie naar huis mogen, maar nog hulp kunnen gebruiken.<sup>76</sup>
- **Het Zorgpark Voorburg in Vught** is een landgoed van Reinier van Ark met een lange geschiedenis. Behalve een zorgvoorziening is het nu een openbaar park waar bijvoorbeeld wandelingen worden georganiseerd.<sup>77</sup>
- **Het Laefhoes in het Limburgse America** is een verzamelplek voor professionele gezondheidszorg en tegelijkertijd een openbare woonkamer voor de buurt, ruilbib, buurtkeuken en buurtuin. Het initiatief is mede tot stand gekomen door actieve inzet van buurtbewoners. Zorgprofessionals werken inhoudelijk samen met een dorpsondersteuner. Zij werken vanuit het Laefhoes aan sociale opgaven die onder terugkerende zorgvragen van buurtbewoners liggen.<sup>78</sup>

#### Winkelen en ontmoeten

- Op dit moment heeft Jumbo in 35 winkels zogenoemde ‘klets-kassa’s’ in gebruik. Zo verlaagt de supermarktketen de drempel voor iedereen die extra behoefte heeft aan een praatje. Jumbo gaat het aantal winkels met klets-kassa’s uitbreiden naar 200.<sup>79</sup>

- Welzijnsstichting **Meer-Waarde** in Haarlemmermeer biedt ondernemers en winkeliers een onlinetraining aan om signalen van eenzaamheid te herkennen en daarover het gesprek aan te gaan.

#### **Sporten en ontmoeten**

- In een blog voor het RVS-advies De derde levensfase pleitten Johan Wakkie en Erik Scherder voor het idee van de **Open Sportclub**, met een aanbod voor mensen die niet van nature sportief zijn, zoals ouderen, en mede gericht op het bieden van een laagdrempelige sociale omgeving. 80 Gemeenten kunnen hieraan bijdragen via lokale sportakkoorden en door ondersteuning van buurtsportcoaches.
- De **Cruyff Courts** zijn openbare sportgelegenheden waar iedereen kan sporten én waar gerichte activiteiten worden georganiseerd voor specifieke doelgroepen in samenwerking met bewoners. 81
- Voetbalvereniging **Rigtersbleek in Enschede** is meer dan “een trotse eersteklasser”. Het sportpark midden in de wijk is omgevormd tot ontmoetingspark dat toegankelijk is van 's ochtends tot 's avonds. Er worden uiteenlopende sociale activiteiten aangeboden, zoals opleidingen voor mensen met afstand tot de arbeidsmarkt, en voorzieningen zoals een eetcafé dat zich op woensdagochtend speciaal richt op senioren, en kinderopvang. 82

#### **Cultuur en ontmoeten**

- Het **Zuidelijk Toneel** speelt komend jaar de voorstelling Nacht in over eenzaamheid en ontmoeten, gebaseerd op gesprekken met buurtbewoners, die meespelen. Zo wordt het theater voor hen een plek om samen te komen. 83

## 4 Uitleiding

Corona heeft ons erop gewezen dat we sociale wezens zijn. Betekenisvolle sociale contacten zijn belangrijk voor ons aller welzijn en gezondheid, en ze zorgen voor leefbare en veerkrachtige buurten en wijken. Met verschillende transitie op komst, die allemaal op hun manier iets zullen vragen van onze fysieke én sociale infrastructuur, is het momentum daar. Door te investeren in ruimte voor ontmoeting en de burger daar een prominente rol in te geven, minimaliseren we het sociaal ontwrichtende gevaar van die transitie.

Daarbovenop groeit het besef dat de zorg tegen de grenzen van de houdbaarheid oploopt. Meer aandacht voor sociale determinanten van gezondheid is dan een vorm van collectieve preventie. Deze determinanten kennen hun meest concrete uitwerking in onze directe leefomgeving. Het aanpakken ervan vraagt daarom iets van alle partijen. Het vraagt van systeempartijen om ruimte te creëren voor ontmoeting, van uitvoeringspartijen om die ontmoeting letterlijk ruimte te bieden, en van burgers en professionals om die ruimtes in te vullen en te benutten voor ontmoeting. Want gezond of ongezond word je nooit alleen.

# Verantwoording

Dit advies is een gezamenlijk product van de Raad voor Volksgezondheid & Samenleving (RVS) en het College van Rijksadviseurs (CRa). Het is een vervolg op de online verkenning [Ruimte maken voor ontmoeting](#) (juli 2021) en eerdere samenwerking tussen beide organisaties rond de [WHO CARES](#) prijsvraag en community of practice.

Dit advies is voorbereid door Jet Bussemaker (voorzitter RVS), Liesbeth Noordegraaf-Eelens (raadslid RVS, tot september 2021), Martijn van der Steen (raadslid RVS, vanaf september 2021), Floris Alkemade (Rijksbouwmeester, tot september 2021), Francesco Veenstra (Rijksbouwmeester, vanaf september 2021), Evert Schot, Tim 'S Jongers, Koen Gruijters (adviseurs RVS) en Milou Joosten (adviseur College van Rijksadviseurs).



## Geraadpleegde personen

In het kader van dit advies zijn meerdere gesprekken gevoerd met betrokkenen. Hun namen zijn hierna weergegeven. De gesprekspartners hebben zich niet aan de inhoud van dit advies gecommiteerd. RVS en CRa danken alle gesprekspartners voor de waardevolle inbreng. De personen met een \* achter hun naam hebben (ook) meegelezen op een conceptversie van dit advies.

### Naam

Peter Alders  
 Ramon Barends  
 Atty Bax  
 Marieke Beekers  
 Carine Bloemhoff  
 Marjolein de Booy  
 Rudo van den Brink  
 Symone de Bruin  
 Martin Chaigneau\*  
 Andy Clijnk  
 Elly Dekker  
 Geertje Dijkstra-Jacobi  
 Annette Duivenvoorden\*  
 Irene Edzes  
 Danielle Harkes\*  
 Eli van der Heide  
 Ester Helthuis  
 Tim Hoek  
 Michelle Hoekstra\*  
 Michiel Hoorweg\*  
 Doutsen Krol  
 Erik Lenselink  
 Bart van Overbeek\*  
 Sarah Pos\*  
 Manon Poliste  
 Marleen de Ruiter\*  
 Nicole Schell  
 Karin Schrederhof  
 Wimke Schuurmans  
 Jan Smelik\*  
 Dort Spierings  
 Bart Stoffels  
 Walter van der Velden  
 Marlies Vermeulen\*  
 Harry Waals  
 Douwe Wielenga\*  
 Sabine Wildevuur  
 Yvonne Witter\*

### Organisatie

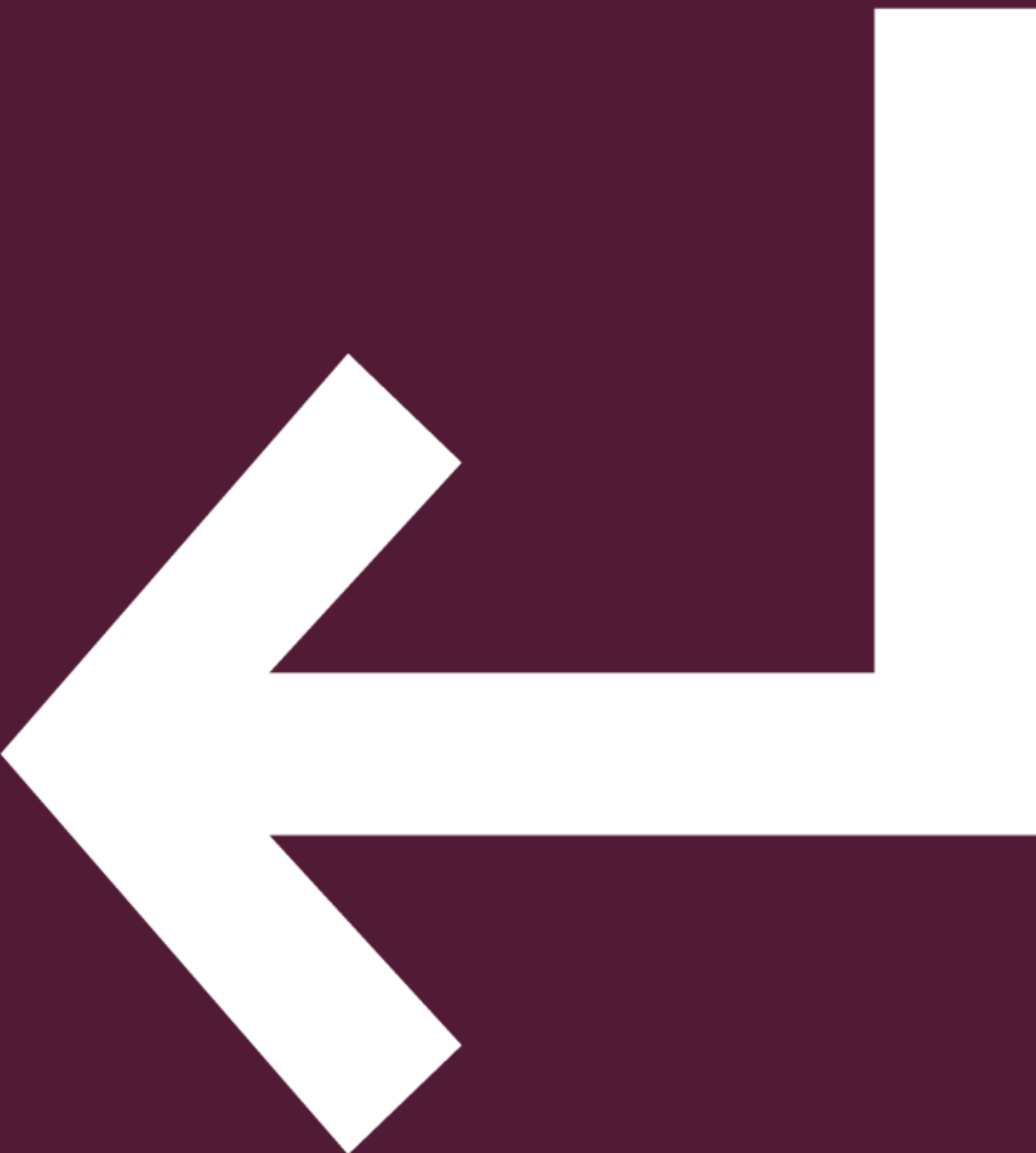
Ministerie van VWS  
 Stichting Scoren doe je samen  
 KunstLoc Brabant  
 Gemeente Breda  
 Gemeente Groningen  
 Zorginstituut Nederland  
 Ministerie van VWS  
 Gemeente Apeldoorn  
 Gemeente Utrecht  
 Ministerie van BZK  
 Vereniging Nederlandse Gemeenten  
 Gemeente Westerkwartier  
 Platform31  
 Vollmer & Partners  
 Platform ZorgSaam Wonen  
 Ministerie van VWS  
 NOC\*NSF  
 Ministerie van VWS  
 Vereniging Nederlandse Gemeenten  
 Ministerie van VWS  
 Hanzehogeschool Groningen  
 NOC\*NSF  
 Ministerie van VWS  
 GGD GHOR  
 Inbo  
 Ministerie van BZK  
 Ministerie van VWS  
 Gemeente Delft  
 Ministerie van VWS  
 NL Zorgt voor Elkaar  
 HAN Hogeschool  
 City Deal Openbare Ruimte  
 Zelfstandig kunstenaar  
 Dear Hunter  
 Gemeente Westerkwartier  
 Raad voor de leefomgeving en infrastructuur  
 DesignLab Universiteit Twente  
 Platform ZorgSaam Wonen

# Noten en literatuur

- <sup>1</sup> Bussemaker, J. & F. Alkemade (2020). *Terug naar buiten, terug naar elkaar*. Blog in de blogreeks 'In het Oog van de Storm' van de RVS, 20 mei 2020.
- <sup>2</sup> Bloemen, S. & W. van Woerden (2021). [Pleidooi voor een zorgzame samenleving](#). Blog op [www.socialevraagstukken.nl](http://www.socialevraagstukken.nl), 10 november 2021.
- <sup>3</sup> Smouter, K. (2020). [Noaberschap sells. Het achterland als voorhoede](#). In: *De Groene Amsterdammer*, nr. 41, 7 oktober 2020.
- <sup>4</sup> Movisie (2020). [Wij in de wijk. Werken aan sociale samenhang in buurten en wijken](#). Utrecht: Movisie.
- <sup>5</sup> RVS (2017). [Ruimte voor redzaamheid](#). Den Haag: Raad voor Volksgezondheid en Samenleving; CRa (2020). [De noodzaak van tuinieren. Hoe met ruimtelijke condities economische excellentie en kansengelijkheid te bevorderen](#). Den Haag: College van Rijksadviseurs; RVS (2020). [Gezondheidsverschillen voorbij. Complexe ongelijkheid is een zaak van ons allemaal](#). Den Haag: Raad voor Volksgezondheid & Samenleving.
- <sup>6</sup> Steenbekkers, A., L. Vermeij & P. van Houwelingen (2017). [Dorpsleven tussen stad en platteland. Slotpublicatie Sociale Staat van het Platteland](#). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- <sup>7</sup> Rli (2020). [Toegang tot de stad. Hoe publieke voorzieningen, wonen en vervoer de sleutel voor burgers vormen](#). Den Haag: Raad voor de leefomgeving en infrastructuur.
- <sup>8</sup> Alkemade, F., P. Meurs & G. van Herk (2018). [Briefadvies n.a.v. de ontwerpprijsvraag WHO CARES](#), maart 2018; RVS (2020). [Gezondheidsverschillen voorbij. Complexe ongelijkheid is een zaak van ons allemaal](#). Den Haag: Raad voor Volksgezondheid & Samenleving.
- <sup>9</sup> CBS (2018). [Prognose: 3,5 miljoen alleenwonenden in 2030](#). [www.cbs.nl](http://www.cbs.nl), 18 december 2018. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- <sup>10</sup> Kremer, M. (2022). [Van individu naar relaties](#). Column op [Sociale Vraagstukken](#), 28 januari 2022.
- <sup>11</sup> Linders, E. (2010). [De betekenis van nabijheid. Een onderzoek naar informele zorg in een volksbuurt](#). Tilburg: Universiteit van Tilburg; Bredewold, F., M. Hermus en M. Trappenburg (2020). ['Living in the community' the pros and cons: A systematic literature review of the impact of deinstitutionalisation on people with intellectual and psychiatric disabilities](#). In: *Journal of Social Work*, vol. 20:1, p. 83-116; Duyvendak, J.W. & F. Wekker (2015). [Thuis in de openbare ruimte? Over vreemden, vrienden en het belang van amicaliteit](#). Den Haag: Platform31; Kromhout, M., P. van Echtelt & P. Feijten (2020). [Sociaal domein op koers? Verwachtingen en resultaten van vijf jaar decentraal beleid](#). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- <sup>12</sup> Kroon, H., H. Michon, A. Knispel e.a. (2018). [Landelijke Monitor Ambulantisering en Hervorming Langdurige GGZ 2018](#). Utrecht: Trimbos Instituut.
- <sup>13</sup> [Volksgezondheidszorg.info](#). Mede door de coronacrisis is de eenzaamheid de afgelopen jaren licht toegenomen. Die toename is het grootst onder jongeren.
- <sup>14</sup> Vermeij, L. & W. Hamelink (2021). [Lang niet toegankelijk. Ervaringen van Nederlanders met een lichamelijke beperking als spiegel van de samenleving](#). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau; Daalhuizen, F., F. van Dam, C. de Groot, F. Schilder & M. van der Staak (2019). [Zelfstandig thuis op hoge leeftijd. Verkenning van knelpunten en handelingsperspectieven in beleid en praktijk](#). Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- <sup>15</sup> Kromhout, M., P. van Echtelt & P. Feijten (2020). [Sociaal domein op koers? Verwachtingen en resultaten van vijf jaar decentraal beleid](#). Den Haag: SCP.
- <sup>16</sup> Uyterlinde, M. & N. Gastkemper (2018). [Naar een wendbare wijkaanpak. Het waarom en hoe van lokaal gestuurde wijkvernieuwing](#). Den Haag: Platform31.
- <sup>17</sup> Rli (2021). [Geef richting, maak ruimte!](#) Den Haag: Raad voor de leefomgeving en infrastructuur.
- <sup>18</sup> Zie onder andere een recente inventarisatie van behoeften onder gemeenten om te werken aan een gezonde leefomgeving in Van Ark, T. & P. Blokhuis (2021). [Werken vanuit drie randvoorwaarden voor het Programma Gezonde Groene Leefomgeving](#). Kamerstukken II, 2020-2021, 32793, nr. 549.
- <sup>19</sup> [Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst](#). Coalitieakkoord tussen VVD, D66, CDA en ChristenUnie, 15 december 2021.
- <sup>20</sup> BZK (2020). [Nationale omgevingsvisie. Duurzaam perspectief voor onze leefomgeving](#). Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- <sup>21</sup> VWS (2020). [Gezondheid breed op de agenda. Landelijke nota gezondheidsbeleid 2020-2024](#). Den Haag: Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- <sup>22</sup> Nieuwsbericht [Gezonde en groene leefomgeving is nodig voor een vitale samenleving](#) op de website van ZonMw, 16 april 2021.

- <sup>23</sup> Jonge, H. de (2022). [Planning van de beleidsprogramma's voor de portefeuille Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening deze kabinetsperiode](#). Kamerstukken II, 2021-2022, 35925 VII, nr. 137, 14 februari 2022.
- <sup>24</sup> Jonge, H. de (2022). [Ruimtelijke ordeningsbrief](#). Kamerstukken II, 2021-2022, 34682, nr. 92, 17 mei 2022.
- <sup>25</sup> Soeterbroek, F. (2021). [Laat projectontwikkelaars niet aan de haal gaan met de leefbaarheid in wijken](#). Blog op de website [Sociale Vraagstukken](#), 3 november 2021.
- <sup>26</sup> Ombudsman Metropool Amsterdam (2021). [Participanten het bos ingestuurd. Een onderzoek naar de uitvoering van een burgerparticipatietraject bij herinrichting van openbaar groen in stadsdeel Noord](#). Amsterdam: Ombudsman Metropool Amsterdam, 7 juli 2021.
- <sup>27</sup> Klinenberg, E. (2018). *Palaces for the People. How to Build a More Equal and United Society*. New York: Penguin Books; Lans, J. van der (2020). [Het dogma aanbesteden en waarom we het in het sociaal domein achter ons moeten laten. Essay in opdracht van het Landelijk Samenwerkingsverband Actieve bewoners](#).
- <sup>28</sup> RVS (2020). [De derde levensfase: het geschenk van de eeuw](#). Den Haag: Raad voor Volksgezondheid & Samenleving; CBS (2014). [De sociale context van geluk: wat is belangrijk voor wie?](#) Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- <sup>29</sup> Ter Avest, D. & A. Kooiman (2020). 'Betekenisvolle ontmoetingsplekken en sociaal werk' In: F. Spierings & M. Spierts, *Basisboek sociaal werk* (4<sup>e</sup> druk), p. 261-276. Amsterdam: Boom.
- Zie ook [het interview met Ben Lachhab van de Participatiekeuken](#) in onze verkenning.
- <sup>30</sup> Blonk, L., F. Bredewold, A. Machielse & E. Tonkens (2019). [Wat is een betekenisvolle ontmoeting? Een literatuurstudie voor focus en onderbouwing van de werkwijze van het Oranje Fonds](#). Utrecht: Oranje Fonds.
- <sup>31</sup> Wienen, J. (2022). [Schuldenvrij met wat hulp uit de buurt](#). In: NRC, 21 februari 2022.
- <sup>32</sup> Lans, J. van der (2020). [Het dogma aanbesteden en waarom we het in het sociaal domein achter ons moeten laten. Essay in opdracht van het Landelijk Samenwerkingsverband van Actieve bewoners](#).
- <sup>33</sup> Blokland, T. (2005). *Goeie burens houden zich op d'r eigen. Buurt, gemeenschap en sociale relaties in de stad*. Den Haag: Dr. Gradus Hendriks-stichting.
- <sup>34</sup> Alderliesten, J., L. Repetur, M. Ham, J. Tuinstra & L. Verharen (red.) (2021). [Hoopvol en kwetsbaar. Omzien naar elkaar in tijden van corona. Impact van de coronapandemie op sociale kwaliteit van het dagelijks leven](#). Utrecht: Movisie; Graaf, P. van der, & J.W. Duyvendak (2009). [Thuis voelen in de buurt: een opgave voor stedelijke vernieuwing](#). Den Haag: NCIS Institute.
- <sup>35</sup> Dahlgren G. & M. Whitehead (1991). *Policies and Strategies to Promote Social Equity in Health*. Stockholm: Institute for Futures Studies.
- <sup>36</sup> Klinenberg, E. (2018). *Palaces for the People. How to Build a More Equal and United Society*. New York: Penguin Books.
- <sup>37</sup> Linders, E. (2010). [De betekenis van nabijheid. Een onderzoek naar informele zorg in een volksbuurt](#). Tilburg: Universiteit van Tilburg.
- <sup>38</sup> Bredewold, F. (2014). [Lof der oppervlakkigheid. Contact tussen mensen met een verstandelijke of psychiatrische achtergrond en buurtbewoners](#). Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- <sup>39</sup> Zie ook de bijdrage van [Irene Edzes over het Michi Noeki project](#) in onze online verkenning.
- <sup>40</sup> Zie ook het interview met [Mourad Ouari over de Haagse Transvaalbuurt](#) in onze online verkenning.
- <sup>41</sup> Bredewold, F. (2014). [Lof der oppervlakkigheid. Contact tussen mensen met een verstandelijke of psychiatrische achtergrond en buurtbewoners](#). Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, p. 6.
- <sup>42</sup> Duyvendak, J.W. & F. Wekker (2015). [Thuis in de openbare ruimte? Over vreemden, vrienden en het belang van amicaliteit](#). Den Haag: Platform31; zie ook de bijdrage van [Patricia Wijntuin](#) in onze online verkenning.
- <sup>43</sup> Mohnen, S.M., P.P. Groenewegen, B. Volker & H. Flap (2011). [Neighborhood social capital and individual health](#). In: *Social Science & Medicine*, vol. 72:5, p. 660-667.
- <sup>44</sup> Engbersen, R. & J. Jansen (2021). [Laat mensen uit dezelfde groep lekker bij elkaar 'klitten', het hoeft niet altijd inclusief te zijn](#). In: *Trouw*, 9 december 2021.
- <sup>45</sup> Klinenberg, E. (2018). *Palaces for the People. How to Build a More Equal and United Society*. New York: Penguin Books; Mantingh, I. & A. Duivenvoorden (2021). [Ontwerp voor ontmoeten. Hoe de gebouwde omgeving kan uitnodigen tot contact](#). Den Haag: Platform31.
- <sup>46</sup> Binken, S., L. Zuijderwijk, J. Burgers & D. van der Wilk (2012). [Openbare ruimte als professionele opgave en alledaagse omgeving. Een analyse van zes geselecteerde plekken in Amsterdam, Rotterdam en Utrecht](#). Eindrapportage Consortium 'De kracht van prachtige openbare ruimte'. Machielse, A., S. Bekkers, J. Jolink & J. Lof (2022). ["We hopen dat het leuker en gezelliger wordt". Vitale woongemeenschappen in Rotterdamse ouderencplexen](#). Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.
- <sup>47</sup> Zie ook de bijdrage van de [Sociaal Creatieve Raad](#) in onze online verkenning.
- <sup>48</sup> Bagnall, A-M., J. South, S. Di Martino & K. Southby (2018). [A systematic review of interventions to boost social relations through improvements in community infrastructure \(places and spaces\)](#). Leeds: What Works Centre for Wellbeing/Leeds Beckett University.
- <sup>49</sup> Mantingh, I. & A. Duivenvoorden (2021). [Ontwerp voor ontmoeten. Hoe de gebouwde omgeving kan uitnodigen tot contact](#). Den Haag: Platform31.
- <sup>50</sup> Baggerman, K. (2021). [Jan Gehl: 'Er is een onstilbare honger naar betere steden. Steden voor mensen.'](#) Stadszaken, 30 augustus 2021.

- <sup>51</sup> Duyvendak, J.W. & F. Wekker (2015). [Thuis in de openbare ruimte? Over vreemden, vrienden en het belang van amicaliteit](#). Den Haag: Platform31, p. 9.
- <sup>52</sup> RMO (2005). [Niet langer met de ruggen naar elkaar. Een advies over verbinden](#). Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- <sup>53</sup> Putnam, R. & L. Feldstein (2003). *Better Together. Restoring the American Community*. New York: Simon & Schuster, p. 291.
- <sup>54</sup> Zie de bijdrage van [Fenneke Wekker en Willemin van der Zwaard](#) in onze online verkenning.
- <sup>55</sup> Hertsberger, H. (1996). *Ruimte maken, ruimte landen. Lessen in architectuur*. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- <sup>56</sup> RMO (2005). [Niet langer met de ruggen naar elkaar. Een advies over verbinden](#). Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- <sup>57</sup> CRa (2020). [De noodzaak van tuinieren. Hoe met ruimtelijke condities economische excellentie en kansengelijkheid te bevorderen](#). Den Haag: College van Rijksadviseurs.
- <sup>58</sup> CRa (2020). [De noodzaak van tuinieren. Hoe met ruimtelijke condities economische excellentie en kansengelijkheid te bevorderen](#). Den Haag: College van Rijksadviseurs.
- <sup>59</sup> Fietsberaad Vlaanderen & Team Vlaams Bouwmeester (2022). [Buurten met lef, buurten vol leven. Inspiratie en ontwerpstrategieën](#).
- <sup>60</sup> Bronsvoort, I., J. Hoffman & M. Hajer (2020). [Vormgeven aan inclusieve ontmoetingen in de energietransitie](#). Utrecht: Urban Futures Studio.
- <sup>61</sup> CRa (2022). [Verdichtingsverhalen: betere buurten én meer woningen](#). Den Haag: College van Rijksadviseurs.
- <sup>62</sup> Jansen, E. (2019). [Groen is voor de happy few, blauw is voor iedereen. Een interview met Patrick Hoogenbosch \(De Blauwe Wijkeconomie\) over de sociale kant van de energietransitie](#). In: *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, vol 28:2, p. 10-15.
- <sup>63</sup> Fietsberaad Vlaanderen & Team Vlaams Bouwmeester (2022). [Buurten met lef, buurten vol leven. Inspiratie en ontwerpstrategieën](#).
- <sup>64</sup> SiRM en Finance Ideas (2020). [Waar moeten opa en oma wonen? Gemeentelijke woonvisies en handelingsperspectieven onderzocht](#). Utrecht: SiRM.
- <sup>65</sup> Steenhuis, M. (2020). [Het Rijk als rentmeester. Sturen op maatschappelijke meerwaarde](#). Den Haag: College van Rijksadviseurs; Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (2014). [Vrijkomend rijksvastgoed. Over maatschappelijke doelen en geld](#). Den Haag: Rli.
- <sup>66</sup> Soeterbroek, F. (2021). [Laat projectontwikkelaars niet aan de haal gaan met de leefbaarheid in wijken](#). Blog op [www.socialevraagstukken.nl](http://www.socialevraagstukken.nl), 3 november 2021.
- <sup>67</sup> Raad voor Volksgezondheid & Samenleving (2021). [Een eerlijke kans op een gezond leven](#). Den Haag: RVS.
- <sup>68</sup> Uytterlinde, M., E. Can, M. Ooms, R. Engbersen & S. van Arum (2021). [Hoe maak ik een buurtagenda? Zeven bouwstenen voor een vliegende start](#). Den Haag en Utrecht: Platform31 en Movisie.
- <sup>69</sup> Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (2020). [Gebiedsbiografie als basis voor ontwikkelingen in de fysieke leefomgeving](#). Amersfoort: Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed.
- <sup>70</sup> Mesters, B. (2022). [De gezamenlijke woondroom](#). De Groene Amsterdammer, nr. 9, 2 maart 2022.
- <sup>71</sup> Bronsvoort, I., J. Hoffman & M. Hajer (2020). [Vormgeven aan inclusieve ontmoetingen in de energietransitie](#). Utrecht: Urban Futures Studio. Zie ook [de bijdrage van Lieke Oldenhof, Sabrina Rahmawan-Huizenga en Hester van de Bovenkamp in onze verkenning](#).
- <sup>72</sup> Rli (2020). [Toegang tot de stad. Hoe publieke voorzieningen, wonen en vervoer de sleutel voor burgers vormen](#). Den Haag: Raad voor de leefomgeving en infrastructuur.
- <sup>73</sup> Rli (2022). [Onderdak bieden: sturen op prestaties van woningbouwcorporaties](#). Den Haag: Raad voor de leefomgeving en infrastructuur.
- <sup>74</sup> Ollongren, K. (2020). Kamerbrief over de volkshuisvestelijke prioriteiten voor de periode 2021-2025. Kamerstukken II, 2020-2021, 32847, nr. 698.
- <sup>75</sup> Ministerie van BZK (2021). [Magazine over prestatieafspraken leefbaarheid](#)
- <sup>76</sup> Swartjes, S. (2022). [Zet in op het sociaal weefsel van wijken](#). Interview met Gea Sijpkens, directeur van Humanitas Deventer. TwynstraGudde, 10 februari 2022.
- <sup>77</sup> Zie [de website van Reinier van Arkel](#).
- <sup>78</sup> Zie [de website van het Laefhoes](#).
- <sup>79</sup> Jonge, H. de (2021) [Kamerbrief over Vierde Voortgangsrapportage Eén tegen eenzaamheid](#). Kamerstukken II 2021-2022, 29538 nr. 330.
- <sup>80</sup> Wakkie, J. & E. Scherder (2020). [65+ en bewegen: fysiek, sociaal en mentaal van belang](#). Blogreeks De derde levensfase, op de website van de RVS26 maart 2020.
- <sup>81</sup> Zie de bijdrage van [Ija van Holsteijn](#) in onze online verkenning.
- <sup>82</sup> Zie [de website van de KNVB](#).
- <sup>83</sup> Jonge, H. de (2021) [Kamerbrief over Vierde Voortgangsrapportage Eén tegen eenzaamheid](#). Kamerstukken II 2021-2022, 29538 nr. 330.



**CRa**  
College van  
Rijksadviseurs

Parnassusplein 5

Postbus 19404

2500 CK Den Haag

T +31 (0)70 340 5060

**Raad** ↙  
**Volksgezondheid**  
**& Samenleving**

